

**DE NAOORLOGSE WIJK
IN HISTORISCH PERSPECTIEF:**

DE PRAKTIJK

**Leon van Meijel
2001**

INLEIDING

Aanleiding

De brochure die voor u ligt, is een vervolg op de eerder verschenen brochure De naoorlogse wijk in historisch perspectief. Samen vormen ze een tweeluik. De eerste brochure presenteert een eenvoudige en snelle methode voor het in kaart brengen van de cultuurhistorische factor in naoorlogse woonwijken. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het Ministerie van VROM hebben de methode ontwikkeld uit zorg over het gebrek aan aandacht voor cultuurhistorie in de gemeentelijke vernieuwings- en wijkontwikkelingsplannen. Aan dit initiatief ligt de overtuiging ten grondslag dat cultuurhistorie een volwaardige afwegingsfactor moet zijn bij het opstellen van plannen ter verbetering en vernieuwing van naoorlogse woonwijken.

In deze vervolgbrochure vindt u de resultaten van het uittesten van de methodiek. De gemeenten Den Haag, Leeuwarden en Venlo hebben als experiment de methode toegepast in drie naoorlogse woonwijken. De geïllustreerde verslagen van de proefprojecten brengen de cultuurhistorische factor van de betreffende woonwijken concreet in beeld. De gepresenteerde voorbeelden geven tevens inzicht in de verschillende toepassingsmogelijkheden van de methodiek. De methodiek is immers geen dwingend keurslijf, maar een flexibel toepasbaar hulpmiddel bij het inzichtelijk maken van de cultuurhistorische factor. Het stelt gemeenten in staat om verantwoorde keuzes te maken bij het opstellen van ontwikkelingsprogramma's in het kader van de stedelijke vernieuwing.

Stedelijke vernieuwing en cultuurhistorische factor

In de stedelijke vernieuwing zijn de schijnwerpers gericht op de verouderde naoorlogse woonwijken. Ingrijpende vernieuwing van de woningvoorraad en de openbare ruimte is nodig om de wijken uit de periode 1945-1965 een toekomstperspectief te bieden. Een omvangrijke en belangwekkende opgave omdat in deze wijken twee miljoen woningen staan. Dat is bijna éénderde van de huidige woningvoorraad in Nederland. Het woonmilieu van de naoorlogse wijk is programmatisch gedateerd en in technisch en typologisch opzicht versleten. De kleine huurwoningen met beperkte voorzieningen en de gebruikswaarde van het collectieve groen beantwoorden meestal niet meer aan de huidige levensstijl. Een integrale en grootschalige aanpak is nodig om te komen tot de gewenste differentiatie van de woningvoorraad, menging van functies, opwaardering van het voorzieningenpakket, verbetering van de infrastructuur, herinrichting van de openbare ruimte en intensivering van het beheer.

Mede ter ondersteuning van de verbeteringsopgave in de naoorlogse woonwijken heeft het ministerie van VROM in januari 2000 het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) ingesteld. Het ISV bundelt geldstromen op het gebied van wonen, milieu, ruimte en groen. Voor het tijdvak 2000-2004 is ongeveer vier miljard gulden beschikbaar gesteld. Het ministerie wil met het ISV bereiken dat gemeenten en lokale (markt)partijen de stedelijke vernieuwing integraal aanpakken. Om voor een ISV-bijdrage in aanmerking te komen, moet de gemeente een meerjarig en samenhangend ontwikkelingsprogramma opstellen. In zo'n programma zet de gemeente haar beleid uiteen voor het fysieke, sociale, economische en culturele leefmilieu in onder meer de naoorlogse woonwijken. Het ontwikkelingsprogramma dient tevens als basis voor de communicatie naar investeerders. Woningcorporaties,

beleggers en projectontwikkelaars zullen namelijk het overgrote deel van de investeringen in de naoorlogse wijken voor hun rekening moeten nemen. De gemeente moet in een ontwikkelingsprogramma aandacht besteden aan de twaalf prestatievelden die de rijksoverheid in het 'Beleidskader Stedelijke Vernieuwing' heeft benoemd. De factor cultuurhistorie komt in enkele prestatievelden nadrukkelijk aan bod. Gemeenten moeten in hun ontwikkelingsplannen duidelijk aangeven op welke wijze zij in het stedelijke vernieuwingsbeleid om willen gaan met de cultuurhistorische factor. Waar het gaat om de naoorlogse stads- en dorpsuitbreidingen bestaat de cultuurhistorische factor uit de specifieke karakteristiek en identiteit van een wijk; dat wil zeggen de kenmerken en kwaliteiten van de stedenbouwkundige opzet en het architectonische beeld, alsmede de sociaal-culturele betekenis van het oorspronkelijke ontwerp. Een cultuurhistorische analyse verschaft inzicht in deze aspecten en levert belangrijke aanknopingspunten voor de stedelijke vernieuwingsopgave. Een gemeente kan zo haar eigen doelstellingen en prestaties inzichtelijk maken. Achteraf legt zij daarover verantwoording af. Als de resultaten en ervaringen positief zijn, komt de gemeente voor het volgende ISV-tijdvak weer voor een bijdrage in aanmerking.

Methodiek

De methodiek voor het in kaart brengen van de cultuurhistorische factor bestaat uit drie fasen. De eerste fase betreft het opstellen van een historische analyse. Hierin komen de sociaal-economische achtergronden, de ruimtelijke ontwikkeling, de situering, de opdrachtgevers, de ontwerpers en de bouwjaren aan bod. De oorspronkelijke opzet van de wijk is het uitgangspunt voor de analyse. In de tweede fase worden de begrenzing, de infrastructuur, de groen- en waterstructuur, de functionaliteit en de landmarks aangegeven op een plattegrond van de wijk. Korte teksten geven een toelichting op de genoemde aspecten. De veranderingen in de wijk, zoals die zich in de loop van de tijd hebben voorgedaan, worden eveneens weergegeven op een kaart. De derde en laatste fase van de methodiek - de vertaalslag naar beleid - is bedoeld om de vergaarde kennis van de cultuurhistorische context te benutten voor een effectief vernieuwingsprogramma. Aan de hand van een kaart waarop de mogelijkheden tot verbetering zijn weergegeven, kan de gemeente bij haar stedelijke vernieuwingsbeleid kiezen voor het integreren van of het voorbijgaan aan de cultuurhistorische factor in de ontwikkelingsprogramma's. De methodiek staat uitvoerig beschreven in de eerder verschenen brochure De naoorlogse wijk in historisch perspectief.

Proefprojecten

De gemeenten Den Haag, Leeuwarden en Venlo hebben in 2000 de methodiek getest. Bij de keuze van de proefprojecten is niet gestreefd naar een top drie van belangrijkste naoorlogse woonwijken in Nederland. Wel moesten de drie wijken een representatieve dwarsdoorsnede vormen. Aan de selectie hebben de navolgende overwegingen ten grondslag gelegen: geografische spreiding van de betreffende gemeenten over het land, verschil in grootte van de gemeenten, voorbeelden van wijken uit verschillende fasen en ontwerpvoorbeelden uit de wederopbouwperiode en wisselende actuele problematiek in de betreffende wijken. Deze beweegredenen komen in de geselecteerde gemeenten en wijken als volgt tot uitdrukking:

- De Hazenkamp in Venlo is een kleinschalige parochiewijk uit de beginfase van de wederopbouw. Het stedenbouwkundig plan van de gemeente en de woningbouwontwerpen van de lokale architecten zijn overwegend

traditionalistisch van aard. Op korte termijn verwacht de gemeente geen grootschalige ingrepen in deze betrekkelijk gave en probleemarme vroeg-naoorlogse wijk.

- De grootschalige wijk Morgenstond in Den Haag is in de jaren vijftig van de vorige eeuw aangelegd volgens het destijds populaire concept van de wijkgedachte. Het stedenbouwkundig plan van W.M. Dudok kent een 'klassieke' opbouw en een esthetische benadering van de stedelijke ruimte. De architectonische uitwerking is modern. Sedert enkele jaren heeft de stedelijke vernieuwing op verschillende locaties in de wijk op uiteenlopende wijze gestalte gekregen.
- In de jaren zestig van de vorige eeuw hebben de ontwerpers Van den Broek en Bakema in de wijk Bilgaard te Leeuwarden een herhaling van gestempelde buurteenheden toegepast rondom een centraal voorzieningencentrum. Het modernistische stadsbeeld is open en gevarieerd. De woningbouw heeft een grootschalig en industrieel karakter. Plannen voor stedelijke vernieuwing op wijkniveau zijn in voorbereiding.

De drie gemeenten hebben ieder op geheel eigen wijze de methodiek in de praktijk getoetst. De verschillen in de uitvoering zijn groot. Alleen de gemeente Venlo heeft het proefproject intern en zelfstandig uitgevoerd. Het merendeel van de werkzaamheden in deze gemeente is verricht door de stedenbouwkundige discipline van de sectie Monumentenzorg. De gemeenten Den Haag en Leeuwarden hebben het werk uitbesteed aan externe bureaus. In Den Haag is het proefproject uitgevoerd als onderdeel van het gemeentelijk 'Monumenten Inventarisatie Project - Wederopbouw'. De gemeente had dit project al uitbesteed aan een architectuurhistorisch onderzoeksbureau. In Leeuwarden is het onderzoek onder auspiciën van het Projectbureau Stedelijke Vernieuwing verricht door een stedenbouwkundig ontwerp bureau. De gemeente had dit ontwerp bureau in een eerder stadium al aangezocht om een stedenbouwkundige verkenning voor de stedelijke vernieuwing in de betreffende wijk op te stellen.

De verschillen in organisatorische achtergronden en invalshoeken van de deelnemende gemeenten hebben geleid tot uiteenlopende benaderingen en toepassingen van de methodiek. De opgedane kennis en ervaring is in deze brochure samengebracht, in de hoop dat de gepresenteerde voorbeelden een stimulans vormen om cultuurhistorie, meer dan tot nu toe het geval is, als een vanzelfsprekende afwegingsfactor mee te nemen in het traject van stedelijke vernieuwing.

Leeswijzer

De voorbeelden in deze brochure laten zien hoe gemeenten met behulp van een eenvoudige methode de cultuurhistorische factor van naoorlogse woonwijken concreet in beeld brengen. Tevens is aangegeven hoe de gemeenten in het stedelijke vernieuwingsbeleid aandacht schenken aan de onderzochte cultuurhistorische aspecten. Deze brochure stelt drie concrete uitwerkingen ten voorbeeld, die illustreren op welke wijzen gemeenten een ontwikkelingsprogramma kunnen voorzien van een cultuurhistorische paragraaf.

De verslagen van de drie proefprojecten vormen de kern van deze brochure. Hieraan gaat een korte uiteenzetting vooraf over de naoorlogse woonwijk in cultuurhistorisch perspectief. Deze inhoudelijke schets van de woningbouw op landelijk niveau biedt een eerste globale introductie op de betekenis en achtergronden van de naoorlogse woonwijk. Daarmee voorziet het in de behoefte aan algemene kennis en overzicht bij degenen die bij de stedelijke

vernieuwing betrokken zijn. Het dient tevens als een referentiekader voor de drie in deze brochure gepresenteerde voorbeelden. De persoonlijke visies en ervaringen van de uitvoerders van de proefprojecten zijn verwoord in columns. De conclusies die naar aanleiding van de proefprojecten getrokken kunnen worden, vindt u in het afsluitende hoofdstuk van deze brochure. Achterin is een korte lijst van aanbevolen literatuur opgenomen.

DE NAOORLOGSE WOONWIJK IN CULTUURHISTORISCH PERSPECTIEF: EEN INTRODUCTIE

Volksvijand nummer één

Na vijf jaar bezetting en oorlogshandelingen was de geestelijke en materiële schade in Nederland in 1945 enorm. Alleen al op het gebied van de woningbouw stond ons land na de bevrijding voor een ongekende opgave. In de oorlog waren 87.000 woningen verwoest, 43.000 zwaar en 300.000 licht beschadigd. Na de bouwstop van juni 1942 had de woningbouw bovendien drie jaar lang vrijwel stilgelegen. Tot overmaat van ramp bracht de woning- en gezinstelling van 1947 (herhaald in 1956 en 1960) aan het licht dat de bouwopgave omvangrijker was dan alleen het herstellen van de oorlogsschade en het wegwerken van de door stagnatie opgelopen achterstand. De explosieve toename van het aantal huwelijken, de geboortegolf, de daling van het sterftecijfer en de komst van repatrianten uit Nederlands-Indië deden de vraag naar woningen in een sneller tempo toenemen dan aanvankelijk was verwacht. Het tekort bedroeg in 1947 ruim een kwart miljoen woningen. In datzelfde jaar kwamen nog geen tienduizend nieuwbouwwoningen gereed. De optimistische productieprognoses ten spijt, loste de hardnekkige woningnood niet zoals verwacht in één decennium op. Tien jaar na de bevrijding bestempelde de Koningin dit prangende vraagstuk in haar troonrede nog als 'volksvijand nummer één', daarmee de gevoelens van veel landgenoten kernachtig verwoordend. Niet alleen de grote steden maar ook de kleine plattelandsgemeenten stonden gedurende de wederopbouwperiode (1945-1965) voor de opgave om snel en veel woningen te realiseren tegen beheersbare kosten. In deze vijfentwintig jaar werden bijna twee miljoen woningen toegevoegd aan de vooroorlogse voorraad van ongeveer anderhalf miljoen woningen.

Rolverdeling

Tijdens de oorlog nam de rijksoverheid de taak op zich om centraal vanuit Den Haag leiding te geven aan de wederopbouw van ons land. De bouwnijverheid fungeerde als het stuurwiel van een centraal geleide economie; dat wil zeggen als een instrument waarmee de regering de arbeidsmarkt, de bouwkosten, de huren en de lonen kon beheersen. Het Ministerie van Openbare Werken en Wederopbouw ontwikkelde zich tot een bureaucratisch planningsapparaat dat voorzag in een totale controle over de woningbouw.

- In het jaarlijks vastgestelde Bouwplan kregen lagere overheden een maximaal aantal te bouwen woningen toegewezen, het zogenaamde contingent. Kwantitatieve overwegingen speelden hierin jarenlang een overheersende rol, veelal ten koste van de woonkwaliteit. Gemeenten waren primair geïnteresseerd in een zo groot mogelijk woningcontingent, om daarmee de ergste noden te lenigen.
- De verstrekking van subsidies aan woningbouw was gekoppeld aan bindende kwaliteitsnormen en richtlijnen, de zogenaamde 'Voorschriften en Wenken'. Hieraan lag de wens ten grondslag om te komen tot een beperkt aantal efficiënte woningontwerpen. De Stichting Efficiënte Woningbouw ontwikkelde een reeks standaardplattegronden voor eengezinshuizen en etagewoningen. Het tijdschrift *Bouw* en het Bouwcentrum in Rotterdam vervulden een belangrijke rol in de landelijke verspreiding ervan.
- Met een stimuleringsbeleid voor systeembouw trachtte de rijksoverheid de ontwikkeling van arbeids-, materiaal- en kostenbesparende bouwmethoden

te bevorderen. Gemeenten konden het toegewezen woningcontingent vergroten door te bouwen in het Airey-systeem (Berghoef en Zwiers), het RBM-systeem (Van Tijen), het systeem Dura-Coignet (Groosman) of een van de vele andere bouwsystemen.

Door de sterk toegenomen overheidsbemoediging hadden de corporaties, in vergelijking met de vooroorlogse situatie, weinig in de melk te brokkelen. Samen met de gemeenten waren zij in feite de uitvoeringsinstanties van het landelijke woningbouwbeleid.

De bijzondere omstandigheden van de wederopbouw prikkelden architecten en stedenbouwkundigen tot het ontwikkelen van vernieuwende ideeën over het wonen. Tijdens de oorlog bezonnen zij zich op de woningbouwopgave. In Doorn kwamen ontwerpers van verschillende signatuur bijeen voor kennisuitwisseling en debat. De verschillen in opvatting tussen de modernisten van het Nieuwe Bouwen, de gematigd modernisten van Groep '32 en de traditionalisten van de Delftse School traden tijdens de zogenaamde 'Doornse Leergangen' tijdelijk minder op de voorgrond. Gezamenlijk formuleerden zij in de 'Studiegroep Woningarchitectuur' de theoretische grondslagen voor hun aanstaande taak. Met vooruitziende blik sneed de studiegroep in Richtlijnen voor de woningarchitectuur (1943) en Nota van de Nederlandse architecten over de naoorlogse woningbouw (1947) thema's aan als industriële bouwwijzen, differentiatie van het woningaanbod, ruimtelijke indeling en minimumeisen van verschillende woningtypen.

De wijkgedachte

De Rotterdamse Studiegroep Bos verrichtte tijdens de bezettingsjaren onderzoek naar de woningbouwopgave in relatie tot de stedenbouwkundige en sociaal-culturele problematiek van de groeiende stadsgemeenschap. De onderzoeksresultaten werden in 1946 in boekvorm gepubliceerd onder de titel De stad der toekomst, de toekomst der stad. De studiegroep ontwikkelde de zogenaamde 'wijkgedachte' vanuit de overtuiging dat de ongestructureerd uitdijende stad een belemmering vormde voor een gezonde ontplooiing van het individu en het ontstaan van een hecht gemeenschapsleven. De wijkgedachte was zowel een instrument voor een planmatige ordening van de stad, als een beschavingsoffensief voor de omvorming van de anonieme massamens tot verantwoordelijke burgers. De wijkgedachte was gebaseerd op de ideële veronderstelling dat de opbouw en kwaliteit van de stedelijke structuur de sociaal-culturele ontplooiing van de stadsbewoner wezenlijk konden beïnvloeden. De wijkgedachte werd hét richtinggevende concept voor de naoorlogse woonwijken in Nederland.

De wijkgedachte stelde de zelfstandige en afgeronde woonwijk centraal in de hiërarchische opbouw van de stad. Vooronderzoek naar de huidige en toekomstige situatie (een 'survey') leverde de programmatische gegevens voor het aantal en de typen woningen, de aard en de hoeveelheid voorzieningen, de functies en de omvang van de openbare ruimte. Een woonwijk met twintigduizend inwoners rechtvaardigde een volledig voorzieningenpakket. Winkels, kerken en het gemeenschapsgebouw werden gesitueerd in het wijkcentrum, woningen in de kwadranten, scholen en terreinen voor spel en ontspanning in groenstroken verspreid over de wijk. Elke woonbuurt was samengesteld uit diverse woning- en gebouwtypen voor verschillende sociale klassen en leeftijdscategorieën. Dit bood de wijkbewoner zijn leven lang een overzichtelijke en vertrouwde levenskring, zo was de gedachte. Aldus zag hij zich als het ware omringd door concentrische cirkels van verschillende

levenssferen, oplopend van woning, via buurt en wijk naar stadsdeel en stadsgeheel.

De naoorlogse bouwpraktijk

Direct na de bevrijding was de tijd nog niet rijp voor het verwezenlijken van vernieuwingsidealen. De verzuiling van de Nederlandse samenleving bleef vooralsnog gehandhaafd. Een maatschappelijke doorbraak bleef uit. De rijksoverheid bestreed de woningnood in die jaren met tijdelijke maatregelen en dito voorzieningen. Uit het buitenland afkomstige noodwoningen brachten tijdelijk verlichting voor een kleine groep daklozen. Veel woningzoekenden moesten daarentegen jarenlang noodgedwongen inwonen bij familie of hospita. Een minder benauwende wijze van samenwonen betrof de in 1948 geïntroduceerde duplexwoning. Een op het oog normale eengezinswoning die tijdelijk werd gesplitst in een zelfstandige beneden- en bovenwoning met eigen voordeuren en voorzieningen.

Het herstel van de grofkeramische industrie en de financiële injectie van de Marshall-hulp schiepen eind jaren veertig de voorwaarden voor de bouw van permanente en volwaardige woningen. In deze vroege fase van de naoorlogse wederopbouw drukte de traditionalistische architectuur en stedenbouw van de Delftse School een zwaar stempel op de veelal bescheiden uitbreidingen van de vooroorlogse stadsdelen en dorpen. Het betrof veelal kleinschalige woningbouwcomplexen in de geest van de tuindorpwijken uit het interbellum: bakstenen gevels, pannendaken, evenwijdige woonstraten met rijen eengezinswoningen in een nagenoeg gesloten bebouwingwijze met rooilijnverspringingen en pleinvorming.

Moderne opvattingen over architectuur en stedenbouw kregen in de jaren vijftig meer greep op de volkshuisvesting. Het uitrustingsniveau van de woning verbeterde. Het aantal en de functionele differentiatie van de vertrekken namen geleidelijk toe. Vooral het aanbrengen van een douche of lavet betekende een hele verbetering van het wooncomfort. De stichting Goed Wonen trachtte het wonen van de Nederlander op een hoger niveau te brengen. In modelwoningen, adviesboeken en een eigen tijdschrift stelde zij efficiënte inrichtingen en lichte meubels ten voorbeeld.

Gestapelde woningbouw in stroken en zelfstandige woonwijken waren in veel Nederlandse gemeenten nieuwe fenomenen. De sociologische grondslag van de wijkgedachte bleek al snel een papieren ideaal. Daarentegen heeft de omzetting van de wijkgedachte in ruimtelijke composities van verschillende woonvormen, voorzieningen en openbare ruimtes geleid tot karakteristieke vroeg-naoorlogse woonwijken. Prototypisch zijn de stedenbouwkundige plannen voor de Rotterdamse wijken Zuidwijk (1945-1948) en Pendrecht (1949-1951). Als een vanzelfsprekende uitdrukking van de moderne tijd hebben deze wijken een open stadsbeeld. De ruim opgezette structuur is samengesteld uit een herhaling van identieke wooneenheden met strokenbouw in een open verkaveling. Deze zogenaamde 'stempels' bestaan uit een mix aan woonvormen in een gevarieerde compositie van lage en middelhoge bouwblokken, ingebed in een doorlopende structuur van groene stenige openbare ruimte.

Op minder radicale, rechtlijnige en grootschalige wijze is in vrijwel iedere gemeente in Nederland de wijkgedachte omgezet in stedenbouwkundige plannen voor nieuwe woonwijken. In Den Haag ontwierp Dudok voor de wijk Morgenstond een geometrische structuur van verkeerswegen en groenstroken met een wijkcentrum in het hart en woonbuurten in de kwadranten. In het zuiden van Nederland sloot de wijkgedachte aan bij de kleinschaliger parochie-indeling. De parochie was een sociaal-maatschappelijke en organisatorische

eenheid van circa zesduizend zielen, die van oudsher een belangrijke rol vervulde binnen de rooms-katholieke gemeenschap. In steden met een overwegend rooms-katholieke bevolking als Venlo en Maastricht viel de begrenzing van nieuwe woonwijken samen met die van de parochies en markeerde de parochiekerk het hart van de gemeenschap.

De fysiek-ruimtelijke kenmerken van de wijkgedachte klinken nog duidelijk door in Leeuwarden-Bilgaard en menige andere wijk uit de jaren zestig van de vorige eeuw. De rationalisatie van de woningbouw en het toenemende autogebruik kregen in die tijd vat op de hoogte en de lengte van de woongebouwen, de wijze van verkavelen en de organisatie van de infrastructuur. Het woningbouwbeleid van de overheid leidde tot ongekend grote bouwstromen op basis van seriewoningen, herhalingsplannen en contingentering over meerdere jaren. Aan het einde van de wederopbouwperiode bepaalde het bereik van de bouwkraan de hoogte, lengte en rangschikking van de flats.

DEN HAAG - MORGENSTOND

Achtergrond

De bijdrage van Den Haag aan het uittesten van de methodiek bestaat uit een cultuurhistorische analyse (CHA) van de wijk Morgenstond. Deze CHA maakt integraal onderdeel uit van een veelomvattend gemeentelijk wederopbouwproject. De afdeling Monumentenzorg is – mede naar aanleiding van vragen vanuit de welstandscommissie en de politiek over de monumentwaardigheid van de naoorlogse wijken - in 1999 een wederopbouwproject begonnen, omdat de herstructurering in Den Haag-Zuidwest bij gebrek aan een samenhangend en inhoudelijk referentiekader een (te) hoog ad hoc gehalte kent. Door middel van veldwerk en uitvoerig literatuur- en archiefonderzoek wil de gemeente Den Haag met dit project allereerst een gedegen overzicht opbouwen en de kennis van vroeg-naoorlogse architectuur en stedenbouw verdiepen. Daarna is het mogelijk om tot een waardering van de wederopbouw te komen en verantwoorde keuzes inzake behoud en ontwikkeling te maken. Het Haagse wederopbouwproject (1940-1965) vormt een logisch vervolg op het Monumenten Inventarisatie Project voor de Jongere Bouwkunst (1850-1940).

Het gemeentelijke wederopbouwproject bestrijkt de gehele stad Den Haag en bestaat in hoofdzaak uit twee met elkaar samenhangende componenten:

- Een gebiedsgerichte benadering, bestaande uit CHA's van alle vroeg-naoorlogse woonwijken. Welke architectonische en stedenbouwkundige kenmerken bepalen de identiteit van deze wijken? Wat is het cultuurhistorische belang van de naoorlogse wijk voor de stad als geheel?
- Een objectgerichte benadering, bestaande uit een selectieve inventarisatie van complexen en objecten uit de periode 1940-1965. Welke bouwwerken uit de wederopbouwperiode vormen waardevol en mogelijk te beschermen erfgoed? Deze component van het Haagse project maakt overigens geen onderdeel uit van de te testen methodiek.

De uitvoering van het project is, omwille van de benodigde expertise en de korte looptijd van anderhalf jaar, uitbesteed aan het bureau DLC Architectuurhistorici uit Rotterdam. De gemeente heeft aan het externe onderzoeksbureau inhoudelijk en methodisch veel eigen ruimte meegegeven, omdat zij zelf nauwelijks beschikt over specifieke kennis van de wederopbouw. De regie van het project is in handen van een breed samengestelde begeleidingscommissie met ambtelijke vertegenwoordigers van de disciplines Monumentenzorg, Welstand, Wonen, Ruimtelijke Ordening en Stedenbouw. Woningbouwcorporaties en bewoners zijn tot op heden niet bij het project betrokken.

Rapport

Het rijk geïllustreerde rapport Invullen en uitbreiden. Een cultuurhistorische verkenning van naoorlogse wijken in Den Haag 1945-1965. Deel I: Den Haag-Zuidwest (mei 2000) begint met een inleidend hoofdstuk over het stadsdeel Zuidwest als geheel. De CHA's van de wijken Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust-Berestein en Vrederust vormen de kern van het rapport. Een lijst met geïnventariseerde bouwwerken en een periodiserings- en waarderingskaart van heel Zuidwest sluiten het rapport af.

Stadsdeel Zuidwest

Het grondgebied van het stadsdeel Zuidwest is in 1923 bij de gemeente Den Haag ingelijfd. Na de Tweede Wereldoorlog zijn deze voormalige tuinbouwgronden ter leniging van de woningnood in korte tijd getransformeerd in een stedelijk gebied met vier woonwijken: Moerwijk, Morgenstond, Bouwlust-Berestein en Vrederust. Op basis van een uitgebreid survey heeft W.M. Dudok de stedenbouwkundige opzet van Zuidwest in grote lijnen vastgelegd in het Structuurplan van 1949. Met dit plan kon voor het eerst in de planningsgeschiedenis van Den Haag rekening worden gehouden met de ontwikkeling van de stad als geheel en het op elkaar afstemmen van de ruimtelijke ingrepen. De uitbreidingswijken in Zuidwest zijn opgezet volgens het stedenbouwkundige concept van de wijkgedachte en worden van elkaar gescheiden door een assenkruis van groenstroken en verkeersaders. De jaren vijftig wijken Moerwijk en Morgenstond grenzen aan het Zuiderpark en zijn verbonden met het bestaande stedelijk weefsel. De jongere wijken Bouwlust-Berestein en Vrederust hebben een meer autonome ligging. Door de enorme vraag naar goedkope woningen zijn in Zuidwest onder regie van de Gemeentelijke Woningdienst hoofdzakelijk arbeiderswoningen in gestapelde bouw gerealiseerd.

Bijzondere kwaliteiten van Zuidwest

- De continue reeks van lange en parallelle verkeerswegen, voortkomend uit de karakteristieke Haagse stadsstructuur.
- De open ruimte van het groene assenkruis, als scheiding tussen de afzonderlijke wijken en als zone voor het onderbrengen van recreatieve en bijzondere functies.
- De zorgvuldig ontworpen zuidwestelijke stadsrand, waarin openbaar groen, water en bebouwing een duidelijke esthetische betekenis hebben.
- Uit: Invullen en uitbreiden. Den Haag Zuidwest, mei 2000, p.21.

Morgenstond: ruimtelijke opzet

Morgenstond is de tweede wijk van het stadsdeel Zuidwest die in de jaren vijftig volgens stedenbouwkundig plan van Dudok is aangelegd. In het plan zijn de rooilijnen, bouwhoogten en bestemmingen exact aangegeven. Aan het plan is een verordening toegevoegd met bebouwingsvoorwaarden en richtlijnen voor de inrichting van de groene ruimten. Een primair grid van haaks op elkaar staande verkeerswegen deelt Morgenstond op in zes woonbuurten. Een secundair grid van woonstraten en waterlopen bepaalt de rechthoekige interne ordening van de woonbuurten. De bebouwing staat in een strokenverkaveling, overwegend parallel aan de straten. De groene ruimten tussen de stroken zijn als collectieve tuin voor de bewoners en soms als semi-openbaar toegankelijk groengebied ingericht. In deze ruimtelijke hoofdopzet zorgen schuin geprojecteerde strokenbebouwing, pleinvormige ruimten en (buurt)winkelcentra voor variatie. Het winkelcentrum Leyweg heeft een voorzieningspakket voor geheel Zuidwest. Hoogbouwflats zijn als accenten gesitueerd op enkele stedenbouwkundig markante plekken. Gebouwen met bijzondere functies als kerken en scholen zijn daarentegen op minder prominente plaatsen gesitueerd.

Morgenstond: bebouwingsbeeld

Het bebouwingsbeeld wordt bepaald door gestapelde portiekwoningen in stroken van drie en vier bouwlagen. Onder supervisie van G. Westerhout zijn in Morgenstond circa 9500 woningen gebouwd, onder andere naar ontwerp van W. van Tijen, F. Ottenhof en R. Romke de Vries. Naast de traditionele bouwtrant

met een klassieke drieledige gevelopbouw (plint, woonverdiepingen, daklijst/kap) zijn ook experimenten in systeembouw met platte daken gerealiseerd. De architectuur is veel gevarieerder dan je van de krappe budgetten, de snelheid van het bouwen en de eenzijdige woningbouwopgave zou verwachten. Geprofileerde dakranden, dunne betonnen luifels, ronde uitsparingen, borstweringspanelen met uitgestanste motieven, gedecoreerde prefab-elementen, beeldende kunst en uit de rooilijn geplaatste etalages en vitrines zorgen voor een aangenaam en levendig gevelbeeld. In het rapport worden vier bijzondere ruimtelijke en architectonische ensembles nader geanalyseerd en in (perspectief)tekeningen uitgewerkt. De gave stedenbouwkundige ensembles, de geïnventariseerde gebouwen en de belangrijke groen- en waterstructuren zijn aangegeven op een samenvattende waarderingskaart.

Winkelcentrum Leyweg is een langgerekte ruimte met weinig samenhang. Het deel ten noorden van de Hengelolaan ligt nogal los van het zuidelijke deel. Aan de noordzijde bevinden zich bijzondere functies als het wijkgebouw, de bibliotheek en de bioscoop, die rondom een plein zijn gesitueerd. Ten zuiden van de Hengelolaan liggen langgerekte stroken met winkels en woningen. De koppen van de ruimte worden gevormd door twee kleine flatgebouwen. De wand aan de oostzijde wordt onderbroken door een warenhuis met daarnaast een klein plein en een monumentaal kerkgebouw met voorhof (W. Wouters, F.P.J. Peutz, 1958). Aan de westzijde is een waardevol architectonisch ensemble naar ontwerp van architect C.Th. Nix tot stand gekomen, dat samenhang brengt in het winkelcentrum. Deze wand heeft een bijzonder ritme van woontorentjes op een vrijwel doorlopende plint van winkels met eiland-etalages.
Uit: Invullen en uitbreiden. Den Haag Zuidwest, mei 2000, p.56-57

Morgenstond: wijzigingen

De hoofdstructuur van Morgenstond is geheel conform het plan van Dudok uitgevoerd. Daarentegen is tijdens de uitvoering van de bouw meermalen gebruik gemaakt van de afwijkingsbevoegdheid van B&W; dit tot groot ongenoegen van Dudok. Zo heeft Van Tijen een speelsere verkaveling geïntroduceerd in twee (inmiddels gesloopte) woonbuurtjes en is buurtwinkelcentrum Leyweg op initiatief van de gemeente uitgegroeid tot een belangrijk wijkcentrum met voorzieningen als warenhuizen, restaurants, een bioscoop en een bibliotheek voor heel Zuidwest. Hierdoor kon het buurtcentrum aan het Almeloplein kleiner worden uitgevoerd. Onder druk van de woningnood is bovendien het aantal woningen in Morgenstond tijdens de bouw opgeschroefd van 7500 naar 9500 stuks door de toevoeging van één extra bouwlaag aan de bouwblokken. Om dezelfde reden is tussen 1960 en 1964 het Drentheplantsoen bebouwd met vier hoge woontorens. Daarna is er in Morgenstond een kwart eeuw lang betrekkelijk weinig bouwactiviteit, totdat eind jaren tachtig een ingrijpende renovatiegolf op gang komt. De detaillering van de karakteristieke wederopbouwarchitectuur is bij deze werkzaamheden uiterst kwetsbaar gebleken. In de jaren negentig komt het transformatieproces goed op gang. Het streven naar een differentiatie van het woningaanbod leidt in Morgenstond tot de sloop van bouwblokken en de realisatie van vervangende nieuwbouw. Het collectieve groen wordt in individuele tuinen opgedeeld en bij de woningen gevoegd. In het kader van een internationaal woningbouwfestival is sedert 1988 aan de westrand van de wijk een langgerekte strook met bijzondere woningbouw gerealiseerd. Momenteel is de transformatie van het winkelcentrum Leyweg in volle gang. Alle wijzigingen zijn op de periodiserings- en waarderingskaart in zwart aangegeven.

Bijzondere kwaliteiten van Morgenstond

- singelstructuur langs hoofdwegen en secundaire straten
- hiërarchische opeenvolging van woonstraten naar hoofdverkeerswegen
- zorgvuldige plaatsing van bouwblokken temidden van semi-openbaar groen
- de stedenbouwkundige opzet van het Almeloplein
- de westelijke gevelwand van het winkelcentrum Leyweg
- koppeling van buurten aan het kruispunt Steenwijklaan-Leyweg
- aansluiting met het Zuiderpark
- verkaveling en bebouwing aan de Zuidlarenstraat

Uit: Invullen en uitbreiden. Den Haag Zuidwest, mei 2000, p.61

Werking

Het rapport Invullen en uitbreiden. Den Haag Zuidwest is in het voorjaar van 2000 in de begeleidingscommissie positief ontvangen. Met betrekking tot Morgenstond wordt in 4.800 woorden, 22 foto's, 8 (analyse)kaarten en 9 perspectieftekeningen achtereenvolgens aandacht geschonken aan: planontwikkeling, ruimtelijke opzet, groen en water, bebouwingsbeeld, architectuur, bijzondere ensembles, landmarks, latere wijzigingen en conclusies. Op een samenvattende periodiserings- en waarderingskaart zijn de belangrijke groen- en waterstructuren, geïnventariseerde bouwwerken, gave stedenbouwkundige ensembles en wijzigingen van na 1965 aangegeven. Momenteel wordt in opdracht van de beleidsdirectie Wonen een structuurvisie voor Den Haag Zuidwest opgesteld. De analyse van het rapport Invullen en uitbreiden vormt hierbij een van de basisdocumenten. De structuurvisie wordt vastgesteld in de Raad en zal een belangrijk verwijlsdocument worden voor de planvorming in de toekomst. De Haagse afdeling Monumentenzorg zet in haar beleid zowel in op het beïnvloeden van de stedelijke vernieuwing door het inbrengen van de cultuurhistorische factor in het afwegingsproces, als op het beschermen van stadsgezichten en objecten uit de naoorlogse periode. Een concept beschermingsbeleid is momenteel in de maak.

Hoe ver gaat de cultuurhistorische wijkanalyse?

In de Haagse wederopbouwwijken in het zuidwesten zijn de laatste jaren in het kader van de herstructurering vernieuwingen gerealiseerd, en zullen ook de komende jaren nog forse ingrepen nodig zijn. Teneinde het ambitieniveau te halen om de cultuurhistorische waarden daadwerkelijk volwaardig in te brengen binnen integrale afwegingsprocessen ten behoeve van deze herstructureringsplannen (en om tevens de basis te leggen voor een monumentenbeleid), is een brede inventarisatie van deze periode een vereiste. Allereerst is het noodzakelijk om over cultuurhistorische wijkanalyses van alle wederopbouwgebieden binnen de stad te beschikken. Immers, zonder een breed georiënteerd referentiekader is het niet goed mogelijk selectieve waarden van een beperkt deelgebied te definiëren. Voor het maken van een goede analyse is de inbreng van meerdere disciplines noodzakelijk (stedenbouwkundig, architectuurhistorisch, sociaal-historisch en landschappelijk). Behalve het benoemen van de ruimtelijke structuur en opbouw van het gebied dient ook de ontwerpgeschiedenis inzichtelijk gemaakt te worden. In veel tot nu toe geproduceerde analyses is de bestaande situatie het startpunt en ontbreekt vaak de architectuurhistorische inbreng, waardoor in het geheel niet is gekeken naar de oorspronkelijke planvorming. Het zijn veel meer functioneel-stedenbouwkundige analyses in plaats van cultuurhistorische. De plannen van W.M. Dudok uit 1949 en 1950 voor Morgenstond en Bouwlust zijn bijvoorbeeld gaandeweg de uitleg van de wijken aanmerkelijk aangepast, met ingrijpende consequenties voor de totale structuur. Inzicht in deze ontwikkelingen is onontbeerlijk voor het goed begrijpen van de opbouw van deze wijken en het definiëren van cultuurhistorische waarden.

Met de opgedane kennis van de wijkanalyses is het op zich al goed mogelijk sturing te geven aan het transformatieproces. Toch blijkt dit in de praktijk niet voldoende. Bij het proces van verandering en vernieuwing zal vanuit de politiek of het veld welhaast onlosmakelijk de vraag gesteld worden of er binnen een gebied nog waardevolle gebouwen zijn die behouden moeten blijven en beschermd. Daarop kan de wijkanalyse geen goed antwoord geven, omdat deze zich richt op de samenhang tussen architectuur en stedenbouw, de functies en de openbare ruimten, en niet op het individuele object. In Den Haag is naast de wijkanalyse dan ook een objectinventarisatie uitgevoerd voor de wederopbouwproductie. Het gaat hier om een selectie van honderd objecten en ensembles die vanwege hun architectuur, stedenbouwkundige situering en/of cultuurhistorische betekenis in belangrijke mate boven het gemiddelde uitsteken. De selectie representeert de top van deze architectuurperiode. Met de wijkanalyses en de objectinventarisatie is zeker gesteld dat bij planvorming de cultuurhistorische factor bekend is en kan worden meegewogen. Inzet hierbij is niet het behoud van cultureel erfgoed, maar het gebruiken van kwaliteiten uit het verleden bij een hernieuwde opgave. Hierbij wordt invulling gegeven aan de nieuwe rol van monumentenzorg als partner in de zorg voor een goed cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer. Daarnaast vormen de analyses en inventarisatie de basis voor een in het komend jaar te ontwikkelen beschermingsbeleid voor deze periode, waarbij wel gedacht moet worden aan de traditionele "monumentenzorginstrumenten" als de aanwijzing van beschermde monumenten en beschermde stadsgezichten.

LEEWARDEN - BILGAARD

Achtergrond

De bijdrage van Leeuwarden aan het uittesten van de methodiek bestaat uit een cultuurhistorische analyse (CHA) van de wijk Bilgaard. West 8 Landscape architects & urban planners uit Rotterdam heeft de CHA onder auspiciën van het Projectbureau Stedelijke Vernieuwing in het voorjaar van 2000 opgesteld. Op dat moment was de planvorming van de stedelijke vernieuwingsopgave voor de wijken Bilgaard en Vrijheidswijk in het stadsdeel Noordrand reeds in volle gang. De opgave voor de Noordrand maakt onderdeel uit van het 'Project Stedelijke Vernieuwing Leeuwarden'. In het bijbehorende Kaderplan (september 1999) is rekening gehouden met de prestatievelden van het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV). De inzet van het project is een integrale aanpak van de stad in haar geheel en op de lagere schaalniveaus. De stedelijke vernieuwing richt zich niet alleen op de verbetering en vervanging van de bestaande woningvoorraad die als verouderd wordt beschouwd, maar ook op het aanpakken van de kwaliteit van de woonomgeving en het realiseren van volledig nieuwe aantrekkelijke woonmilieus. Voor Bilgaard en Vrijheidswijk geldt dat de bestaande woningvoorraad slecht aansluit bij de vraag en dat de inrichting van de woonomgeving niet beantwoordt aan de wensen van nu. Een voor Nederlandse begrippen ontspannen woningmarkt heeft deze wijken in een neerwaartse spiraal gebracht.

Tijdens een workshop in november 1999 heeft het ontwerpbureau West 8 met het Projectbureau Stedelijke Vernieuwing (een samenwerkingsverband van de gemeente Leeuwarden en de Federatie van Leeuwarder Woningcorporaties) een schets gemaakt als basis voor een ontwikkelingsvisie voor de Noordrand. Een overzicht van mogelijk te slopen gebouwen heeft als uitgangspunt gediend bij het maken van de schets. Bij de keuze voor de te slopen gebouwen hebben zowel beheeraspecten als stedenbouwkundige overwegingen een rol gespeeld. Voor wat betreft de wijk Bilgaard heeft dit geresulteerd in een stedenbouwkundige verkenning met de navolgende uitgangspunten voor de gewenste ruimtelijke en programmatische ontwikkelingen:

- Het versterken van de ruimtelijke en functionele relaties met de omgeving (binnenstad, Leeuwarder Bos).
- Het aantrekkelijker maken van de woonomgeving door het aanleggen en verbeteren van de water- en groenstructuur.
- Het verbeteren en vernieuwen van de woningvoorraad door middel van sloop, renovatie en nieuwbouw.
- Het creëren van een differentiatie aan sferen, woonmilieus en typen (woningen, openbare ruimten en stedenbouw).
- Het creëren van een balans tussen nieuw en bestaand door het toevoegen van aantrekkelijke nieuwe woonmilieus, bij voorkeur aan de randen van de wijk.

In het vervolgtraject zal de Ontwikkelingsvisie Noordrand worden uitgewerkt, uitgesplitst naar hoofdstructuur (verkeer, water en groen) en Wijkontwikkelingsplannen per deelgebied (Bilgaard en Vrijheidswijk). Daarna wordt per plandeel een Stedenbouwkundig Programma van Eisen opgesteld.

Rapport

De bondige CHA Leeuwarden - Bilgaard kan worden beschouwd als een nadere invulling van die prestatievelden uit de ISV-regeling waarbij cultuurhistorie een rol speelt; een in het Kaderplan geformuleerd voornemen. In de CHA wordt achtereenvolgens aandacht geschonken aan de locatie, de ontstaansgeschiedenis, de gewijzigde uitvoering, het ruimtelijk beeld, de herstructureringsopgave en de bijbehorende stedenbouwkundige verkenning. Acht analysekaarten met als thema's patroon, structuur, groen, eenheden, mutaties stempel, hoogten, hoogtes stempel en landmark illustreren de paragraaf ruimtelijk beeld. De CHA en de stedelijke vernieuwingsopgave krijgen in het rapport evenveel aandacht.

“Van den Broek en Bakema Architecten gold in de jaren vijftig en zestig nationaal en internationaal als een van de belangrijkste bureaus van Nederland. Het bureau had een bijzondere positie als fakkeldrager van de ‘heroïsche’ vooroorlogse periode van de moderne architectuur. [Echter...] voor hen was de vorm niet uitsluitend de zuivere resultante van de functie, zoals het vanaf de jaren twintig in functionalistische kringen heette te zijn [...]. Vorm had ook een zelfstandige betekenis, waar Bakema op doelde met zijn dictum ‘de functie van de vorm’. [...]. Het bureau is altijd een veelbouwer geweest, maar gelijktijdig was het een generator van nieuwe ideeën over architectuur, stedenbouw en samenleving. [...] Want nagenoeg ieder werk van het bureau had een uitgesproken sociale en maatschappelijke dimensie. [...] Van den Broek en Bakema [hebben] hun voornaamste aandeel aan de architectuurgeschiedenis geleverd in de jaren vijftig en zestig [...] niet in de eerste plaats architectonisch [...] maar op het gebied van de organisatie en structurering van grote gebouwencomplexen en stedenbouwkundige projecten.”

Uit: H. Ibelings, ‘Professionalisme. Het beeld van een bureau’, in: Van den Broek en Bakema 1848-1988. Architectuur en stedenbouw. De functie van de vorm, Rotterdam 2000.

Ruimtelijke opzet

Bilgaard is de eerste wijk van het stadsdeel Noordrand die in de jaren zestig volgens stedenbouwkundig plan (1957-1959) van het Bureau Van den Broek en Bakema is aangelegd. De wijk wordt begrensd door het recent aangeplante Leeuwarder Bos aan de noordzijde (tot voor kort open polderlandschap), de Dokkumer Ee en de Vrijheidswijk aan de oostzijde, een belangrijke stedelijke ringweg aan de zuidzijde en een uitvalsweg met flankerende bebouwing aan de westzijde. Bilgaard wordt vanaf de ringweg ontsloten door twee straten. Hieraan zijn via een parallelweg nog drie secundaire ontsluitingsstraten toegevoegd. De infrastructuur in de wijk is een nagenoeg directe vertaling van het patroon van verschuivende gridstructuren. Binnen dit patroon zijn programmatische eenheden te onderscheiden: negen wooneenheden aan weerszijden van een langgerekte centrale zone met voorzieningen als winkels, scholen, kerken, bibliotheek en wijkgebouw. De wooneenheden zijn samengesteld uit een gedifferentieerd aanbod van lage, middelhoge en hoge woonvormen, vanuit de overtuiging dat alle sociale klassen en leeftijdscategorieën in de eenheid vertegenwoordigd moeten zijn. Vier laagbouwclusters rond een cul-de-sac, twee haaks op elkaar geprojecteerde middelhoge gebouwen en een solitaire hoge flat aan de rand vormen samen een wooneenheid. Deze ruimtelijke figuur of stempel is in Bilgaard repeterend toegepast in twee hoofdtypen met elk één afwijkend type.

Ruimtelijk beeld

Zorgvuldig aangebrachte variatie in bouwhoogten, woonvormen en open ruimten zorgt voor een afwisselend en samenhangend beeld in de wooneenheden: de zogenaamde 'visuele groep'. Vanuit de ene woonvorm zijn de andere woonvormen visueel te ervaren, of je nu woont in een eengezinswoning met een eigen tuin, in middelhoogbouw aan een gemeenschappelijke groenstrook, of in een hoge flat in een parkachtige omgeving aan de rand van de wijk. In het structurerende principe van de wooneenheid heeft het architectenbureau Van den Broek en Bakema een verband weten te leggen tussen zowel het kleinste architectonische element en de grote schaal van de wijk, alsook tussen de landschappelijke ruimte van het buitengebied en de stedelijke ruimte van de wijk. De hoge flats vormen een markante stadsrand aan de noordzijde en een ritmische geleiding van de Ringweg aan de zuidzijde.

De gebouwen van wooneenheid De Meenthe zijn een ontwerp van het architectenbureau Van den Broek en Bakema. Projectarchitect J.M. Stokla heeft hier geëxperimenteerd met onder andere split-levelwoningen aan galerijstraten. De gebouwen van de overige wooneenheden zijn ontworpen door verschillende architecten, onder supervisie van Bakema en Stokla. Bij aanvang van de bouw in 1962 voorzag het Leeuwarder college van Burgemeester en Wethouders dat "de enige mogelijkheid van realisering van woningbouwplannen zal [...] gevonden kunnen worden door te streven naar het verlenen van grote bouwopdrachten en naar een zeer efficiënte werkmethode." Na consultatie van de Stichting Ratiobouw te Rotterdam zijn in Bilgaard grote series identieke woningen in kostenbesparende systeembouw gerealiseerd.

Wijzigingen

De hoofdstructuur van Bilgaard is volgens stedenbouwkundig plan van Van den Broek en Bakema uitgevoerd. Daarentegen zijn in de bouwtijd op onderdelen van het plan enkele ingrijpende wijzigingen doorgevoerd. De discussies daaromtrent zijn gevoerd in het spanningsveld tussen de vraag naar een kwalitatief hoogwaardig concept enerzijds en de noodzaak van een financieel haalbaar plan anderzijds.

Het opvoeren van het aantal woningen van 2250 naar 3200 stuks heeft tot gevolg gehad dat de groenstroken in omvang zijn gehalveerd en dat de middelhoogbouw niet in vijf maar in acht bouwlagen is uitgevoerd. De grotere mate van verstening is niet gecompenseerd met een kwalitatief sterkere inrichting van de openbare groene ruimte. Bovendien zijn in plaats van hoge torenflats, goedkopere schijfvormige flats aan de Ringweg gebouwd. Het samenvoegen van de twee geplande wijkcentra tot één langgerekte centrale eenheid met voorzieningen - overigens wel met behoud van de twee geplande wijkontsluitingswegen - heeft in de wijk geleid tot een driedeling in oostwest gerichte zones. Deze wijzigingen tijdens de realisatie in de jaren zestig hebben geleid tot verlies van kwaliteit in de helderheid van het oorspronkelijke plan.

Stedelijke vernieuwing

Na de voltooiing van Bilgaard omstreeks 1970 is er enige tijd nauwelijks bouwactiviteit, totdat omstreeks 1990 een renovatiegolf op gang komt. Een groot deel van de wijk is verbeterd door een verscheidenheid aan complexmatige renovatiewerkzaamheden. De verwachte neergang van de wijk is daardoor omgezet in relatieve stabiliteit.

Met de vaststelling van het Kaderplan is aan dit kleinschalige en soms onrendabele verbeteringsproces een einde gemaakt ten gunste van meer ingrijpende structurele vernieuwingen als sloop en herontwikkeling. De

verbeteringsingrepen tot dan toe hebben namelijk nauwelijks invloed gehad op de problematiek die Bilgaard een zwakke positie op de woningmarkt geeft: de verhouding tussen hoog- en laagbouw, de ongedefinieerde inrichting van de openbare ruimte en het grote aandeel huurwoningen.

De uitgangspunten van de stedenbouwkundige verkenning (zie paragraaf *Achtergrond*) zijn mede gericht op het benutten van de kansen die de stedenbouwkundige opzet van Bilgaard biedt voor het ontwikkelen van wervende nieuwe woonmilieus en voor een sterke opwaardering van bestaande wooneenheden. De ruimtelijke thema's ringweg, waterstructuur, ruim en groen wonen hebben geleid tot de navolgende, voorlopige voorstellen:

- Het aanleggen van nieuwe en het verbeteren van bestaande waterlopen als onderdeel van een kwalitatief sterkere inrichting van de openbare ruimte.
- Het aanleggen van nieuwe verbindingswegen die het ruimtelijke verband met de omgeving zullen versterken.
- Het herontwikkelen van de centrale voorzieningszone conform de oorspronkelijke opzet.
- Het herontwikkelen van een complete wooneenheid ('De Meenthe') aan de rand van de wijk en één woonlocatie in het hart van de wijk. Geen gefragmenteerde kleinschalige vernieuwing in de hele wijk, maar concentratie van grootschalige sloop en vervangende nieuwbouw met nieuwe sferen en milieus.

Werking

De CHA Leeuwarden - Bilgaard is in juni 2000 als concept besproken en in januari 2001 in definitieve vorm uitgewerkt. De cultuurhistorische achtergronden en de actuele stedelijke vernieuwingsopgave worden besproken in 2.200 woorden en geïllustreerd in enkele foto's en 8 analysekaarten. Nog vóór het verschijnen van de CHA zijn de voorgestelde interventies en te herontwikkelen locaties aangegeven op een samenvattende kaart in de Studie Noordrand. Werkboek III (29 februari 2000). De uitkomsten van de CHA hebben een rol gespeeld bij het uiteindelijk vaststellen van de omvang en situering van de voorgestelde interventies. De overwegend vitale stedenbouwkundige structuur van Bilgaard heeft dat mogelijk gemaakt. Het concept van gestempelde wooneenheden is gehandhaafd, en voor wat betreft de geconcentreerde herontwikkelingslocaties vertaald naar een hedendaagse vorm van sferen en milieus. De centrale voorzieningszone krijgt een impuls door de herinrichting van de openbare ruimte alsmede een verkleining in omvang overeenkomstig de oorspronkelijke opzet. Er is kortom eerst een visie op de toekomst van de wijk geformuleerd, vanuit de overtuiging dat een CHA weliswaar inzicht biedt in achtergronden maar niet vanzelfsprekend een basis schept voor de opgaven zoals die vanuit sociaal, ruimtelijk en programmatisch perspectief worden geformuleerd.

Alles van waarde is weerloos

“Alles van waarde is weerloos”, schreef Lucebert. Het staat in grote neonletters op een modern kantoorgebouw in Rotterdam. Het gebouw heeft niets van waarde. Cultureel gezien. Maar dan, wat is cultureel? Het gebouw draagt zeker de kenmerken van zijn tijd. Maar geen doorslaggevende kenmerken. Geen kenmerken die bepalend zijn geworden voor een bepaald gedachtegoed. Andere gebouwen hebben dat wel. Niet alleen gebouwen overigens. Hele wijken zijn gerealiseerd volgens een algemeen gedragen concept, dat vernieuwend was op het moment dat het werd geformuleerd. Dat geldt voor de tuinvijken, voor de zogenaamde woonerfwijken en zeker voor de wederopbouwijken. Al moeten we meteen constateren dat die onderling veel verschillen. Wat ze gemeen hebben is de voorstelling van de samenleving waarvoor deze wijken zijn gebouwd. Van den Broek en Bakema hebben deze voorstelling treffend geïllustreerd met het bekende gezin, waarbij de kinderen tussen vader en moeder in lopen. Dit, bijna symbolisch beeld, bevat het gehele programma van de wederopbouw, met het gezin als hoeksteen van de samenleving. Een nieuwe icoon, in die tijd. Maar feitelijk niet veel anders dan de icoon van de tuinvijken. Ze bevatten nagenoeg dezelfde ingrediënten. De ruimtelijke vertaling ervan is echter radicaal anders. En hoewel de tuinvijken ook niet zonder problemen zijn, lijkt de vitaliteit van de moderne wederopbouwijken over. Maatschappelijk is dat een probleem. Cultureel ook. In Nederland blijft iets dat onbruikbaar is over het algemeen niet lang overleefd. En al helemaal niet als het geen appèl doet op onze nostalgie. Vernietiging dreigt, overigens ook zonder sloop. Menige opknopbeurt heeft meer kapot gemaakt dan de ijzeren bal.

Handhaven is ook moeilijk. Het lost de gesignaleerde problemen niet op: te kleine woningen, eenzijdige bevolkingsopbouw, lege openbare ruimte, verlies van draagvlak voor voorzieningen. En voor je het weet is het een openluchtmuseum geworden dat alleen met bizarre attracties rendabel is. Wat dan?

Het is niet eenvoudig een recept te bedenken waarmee de gesignaleerde problemen kunnen worden opgelost en tevens recht wordt gedaan aan de culturele waarde van de wijken. Daarvoor verschillen zoals gezegd de wijken te veel. Den Haag Zuidwest is geen Bilgaard; Alexanderpolder is weer anders, enzovoorts. En ook de lokale context is te divers. In de ene stad is de druk op de woningmarkt groter dan in de andere. Het meest gewenste woningtype is de eengezinswoning, zeggen de ontwikkelaars. Maar ook dat is niet overal hetzelfde.

Het is ook onmogelijk een nieuwe icoon te bedenken. Een concept dat opnieuw de condities formuleert voor een toekomstige samenleving. Een concept waarop we ons kunnen richten als het gaat om veranderingen en vernieuwingen van de wederopbouwijken. Daarvoor is de maatschappij te divers, te dynamisch. We kunnen slechts maatwerk leveren. Maatwerk voor de locatie, voor de lokale context en voor stedenbouwkundige en architectonische elementen met een onmiskenbare vitaliteit, ongeacht de leeftijd. Die kunnen in de nieuwe context een functie krijgen en zo een eigen betekenis. Refererend aan de geschiedenis, maar volop in het heden.

R. Schütte

West & Landscape architects & urban planners, Rotterdam

VENLO - HAZENKAMP

Achtergrond

Het uittesten van de methodiek heeft plaatsgevonden in de luwte van de stormachtige stedelijke vernieuwing in het stadsdeel Venlo-Noord. In vergelijking met Venlo-Noord is Hazenkamp een probleemarme en betrekkelijk gave vroeg-naoorlogse wijk. Op korte termijn voorziet de gemeente Venlo in deze wijk dan ook geen grootschalige ingrepen. Niettemin werkt zij sedert februari 2000 met externe partijen als proef aan het Wijkontwikkelingsplan (WOP) 'Blerick-Midden'. Hazenkamp maakt onderdeel uit van dit plangebied. De begrenzing van de huidige wijk Blerick-Midden valt nagenoeg samen met het gebied dat in de wederopbouwperiode nog de kwalificatie van stadsdeel Venlo-Blerick heeft. De vroeg-naoorlogse uitbreidingswijk Hazenkamp is opgeslokt door de verder uitdijende stad en wordt thans aangemerkt als een woonbuurt in het Blerickse centrum.

Het multidisciplinair en interactief totstandgekomen WOP geeft aan hoe de kwaliteit van het woon- en leefmilieu van Blerick-Midden zich zou moeten ontwikkelen om ook op de middellange termijn van vijf jaar goed te kunnen (blijven) functioneren. In het eerste deel van het WOP presenteert de gemeente een wijkanalyse met achtereenvolgens aandacht voor de aspecten: ruimtelijke structuur, verkeer, groen, wonen, bevolking, voorzieningen, veiligheid, leefbaarheid en sociaal-economische structuur. In deel twee van het ontwikkelingsplan zijn de doelstellingen en ambities geformuleerd. Het derde en laatste deel van het WOP bestaat uit een opsomming van voorgenomen maatregelen.

Sterkte / zwakte analyse

- De wijk is aantrekkelijk gelegen aan de Maas en heeft een ruime en groene stedenbouwkundige opzet.
- De woningvoorraad kenmerkt zich door een geringe differentiatie in woningtypen en een vrij hoog aandeel huur- en flatwoningen. Structurele leegstand is niet aan de orde.
- Afgezien van winkels is het voorzieningenniveau in de wijk onvoldoende.
- Verpaupering bedreigt bepaalde delen van de wijk.
- Ondanks actieve buurtverenigingen is de sociale samenhang in de wijk kwetsbaar.
- De sociaal-economische positie van de bevolking is gemiddeld vrij zwak.

Hoofdambities

- Realiseren van een gedifferentieerd woningaanbod.
- Realiseren van een multifunctionele ontmoetingsruimte in het hart van de wijk.
- Verbeteren van het voorzieningenniveau.
- Versterken van de sociaal-maatschappelijke en economische structuur.

Uit: Wijkontwikkelingsplan Blerick-Midden (concept 17 november 2000)

De cultuurhistorische analyse (CHA) van Hazenkamp kan worden beschouwd als een specifieke inhoudelijke bijdrage van de gemeentelijke sectie Monumentenzorg aan het WOP Blerick-Midden. Het Gemeentearchief heeft met extra personele ondersteuning het arbeidsintensieve archiefwerk verricht. Deze bijdrage is doorslaggevend geweest in de overwegingen van de gemeente om de uitvoering van de CHA niet uit te besteden aan een extern bureau maar

zelfstandig te verrichten. Een stedenbouwkundig medewerker van de sectie Monumentenzorg heeft het project in het voorjaar van 2000 geredigeerd.

Het rapport

Op basis van uitvoerig archiefonderzoek wordt in de CHA Hazenkamp 1946-1960 (april 2000) allereerst de complexe ontstaansgeschiedenis van het stedenbouwkundig plan gedetailleerd beschreven. Vervolgens zijn de gerealiseerde ruimtelijke opzet en het bebouwingsbeeld in korte beschrijvingen gekarakteriseerd en in een serie analysekaarten gevisualiseerd. In een apart hoofdstuk zijn de afwijkingen tussen concept en realisatie, alsmede de wijzigingen tot op heden aangegeven en in kaart gebracht. De afsluitende paragraaf Stedelijke Vernieuwing over de vertaalslag naar beleid is pro memorie in het rapport opgenomen, met het voornemen om dit onderdeel op korte termijn in te vullen.

Stad

Direct na de oorlog stelt de gemeente Venlo een afdeling Stadsontwikkeling in. Deze afdeling is belast met het ontwikkelen van een plan voor de wederopbouw van de verwoeste binnenstad, het oplossen van infrastructurele knelpunten bij de Maas en het opstellen van uitbreidingsplannen ter leniging van de enorme woningnood. In het Uitbreidingsplan in Hoofdzaak (1948) heeft ir. J. Kayser de toekomstige uitbreidingen voor wonen tot het jaar 1990 als één samenhangend geheel weergegeven in een afgeronde concentrische stad. Vervolgens heeft hij het Uitbreidingsplan in Hoofdzaak nader uitgewerkt in Basisplannen voor de verschillende stadsdelen. Deze stadsdeelplannen en het wederopbouwplan voor de binnenstad zijn in 1950 samengebracht in een Ontwikkelingsplan voor het gehele gemeentelijke grondgebied.

Voor het eerst in de ontwikkeling van de stad Venlo hebben de stedenbouwkundigen hun plannen gebaseerd op een grondige wetenschappelijke analyse (survey) van de aspecten demografie, verkeer, en (groen)voorzieningen. Als een variant op de destijds populaire wijkgedachte fungeert de kleinschaliger parochie-indeling als geleidingsmodel voor de stad. Deze sociaal-maatschappelijke eenheid vervult van oudsher een belangrijke rol in het overwegend katholieke Venlo. Het resultaat is een krans van woonwijken ter grootte van een parochie (circa zesduizend inwoners) rond de bestaande kernen Venlo en Blerick. In aansluiting daarop zijn in het uiterste noorden op beide Maasoever industrieterreinen voorzien.

Stadsdeel

Blerick ligt op de westelijke Maasoever, schuin tegenover het centrum van Venlo. De geleidelijke verstedelijking van de agrarische gemeenschap Blerick is omstreeks 1900 in gang gezet. Dit proces komt door de inlijving bij de gemeente Venlo in 1940 in een stroomversnelling. In het Basisplan voor het stadsdeel Venlo-Blerick (1947) is aan de westzijde van de kern Blerick voorzien in een schil van drie nieuwe woonwijken. Radiale uitvalswegen, een interparochiale verbindingsweg die de woonwijken aan elkaar schakelt en een randweg verbinden de bestaande en nieuwe onderdelen van dit stadsdeel tot één geheel. Op de geaccidenteerde overgang tussen de oude kern en de nieuwe uitbreidingen is een langgerekt wijkpark geprojecteerd. De geplande woonwijken hebben conform de parochiegedachte elk een omvang van circa zesduizend inwoners. In het hart van de wijk bevindt zich een plein met parochiekerk en buurtwinkels. De schoolgebouwen zijn gesitueerd in groenstroken. Deze hoofdbestanddelen zijn in het Ontwikkelingsplan (1950) gehandhaafd en later ook min of meer zo uitgevoerd. Wel breekt in het

Ontwikkelingsplan een tot dan toe ongekende moderniteit door. De traditionele ruimtelijke compositie in het Basisplan (1947), bestaande uit gesloten bouwblokken aan hiërarchisch geordende straten en pleinen met zichtassen, wordt gaandeweg de jaren vijftig geleidelijk aan ingeruild voor een opener stadsbeeld met gestapelde strokenbouw in het groen, collectieve ruimten en groenstroken als scheiding tussen de wijken. Deze ontwikkeling is in de wijk Hazenkamp duidelijk waarneembaar.

Wijk

Van de drie nieuwe woonwijken die op het hoger gelegen akkerland ten westen van Blerick zijn gepland, wordt als eerste begonnen met de wijk Hazenkamp. Nog voordat in 1947 het eerste plan voor dit gebied het licht ziet, worden hier al 57 woningen gebouwd. De gefaseerde bouw van in totaal 1.200 (arbeiders)woningen is in handen van drie woningbouwverenigingen. De traditionalistische architectuur van de lokale architecten J. Kayser, J.L. Grubben, L. Sorée en H. Rijven verzakelijkt in de loop van de jaren vijftig. In de periode tot 1952 bouwen zij vier buurten met rijen eengezinswoningen aan noordzuid-gerichte woonstraten. Midden jaren vijftig verrijzen blokjes middelhoge portiekflats als een stedelijke rand om de laagbouwbuurten. Slechts twee procent van de woningvoorraad in Hazenkamp is na oplevering in particuliere handen.

De ideeën over het stedenbouwkundig concept van Hazenkamp evolueren in een reeks ontwerpplannen die voor deze wijk gelijktijdig met de bouw zijn opgesteld. Het plan wordt in 1960 vastgesteld in een rechtsgeldig Bestemmingsplan in Onderdelen. Hazenkamp is dan echter al voltooid en heeft de navolgende hoofdkarakteristieken:

- Een verspringend assenkruis van wijkontsluitingswegen.
- Een plein met buurtwinkels en een parochiekerk op het snijpunt van deze wegen.
- Een ruimtelijke groene strook met schoolgebouwen in het verlengde van het plein.
- Een gemengde bebouwing van eengezinsrijenhuizen (zestig procent) en een rand van middelhoge portiekflats (veertig procent) in de vier kwadranten.
- Hogere haakvormige galerijflats als markering van de westelijke hoeken en de wijkentrees aan de noord- en zuidzijde.
- Groenstroken die vanuit het open landschap als vingers de wijk insteken en de aangrenzende woonwijken afscheiden.
- Een randweg met schuin geplaatste strokenbouw als rafelvormige overgang naar het open agrarische landschap.

Wijzigingen

De stedenbouwkundige hoofdstructuur en de (verzakelijkt) traditionalistische architectuur zijn goeddeels bewaard gebleven. Niettemin is in de loop der tijd op onderdelen aan het plan gesleuteld. De meest ingrijpende wijzigingen zijn doorgevoerd in de bestemming en de inrichting van de openbare ruimte. De drie parallelle groenstroken zijn heringericht en gedeeltelijk bebouwd met complexen die zich qua schaal, typologie, oriëntatie en architectuur moeizaam of niet voegen naar het oorspronkelijke bebouwingsbeeld van de woonwijk. Het gemeenschappelijke groen bij de woningen is hier en daar uitgegeven als privé-tuinen. De onvoorziene explosieve groei van het autobezit heeft geleid tot de aanleg van parkeervoorzieningen en de bouw van garages. Als gevolg van het gehalveerde inwonertal en de gewijzigde bevolkingssamenstelling staat het voorzieningenniveau onder druk. De oorspronkelijke schoolgebouwen voor lager onderwijs zijn herbestemd of gesloopt en door nieuwe scholen voor

voortgezet onderwijs vervangen. Tijdens een renovatiegolf in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw zijn veel houten ramen en kozijnen vervangen door kunststof exemplaren. Onlangs zijn de corporaties op bescheiden schaal begonnen met de verkoop van huurwoningen aan particulieren. De wijzigingen c.q. toevoegingen zijn voor zover mogelijk op kaart aangegeven.

Werking

De CHA Hazenkamp 1946-1960 (april 2000) is intern bij de gemeente Venlo positief ontvangen. De sectie Monumentenzorg heeft de cultuurhistorische achtergronden en kenmerken van de wijk uitvoerig besproken in 4.000 woorden en geïllustreerd in (oude) foto's, historisch kaartmateriaal en een serie analysekaarten. De vertaalslag naar beleid moet nog concreet vorm krijgen. De collega's van stedelijke vernieuwing vinden dat het rapport daarvoor bruikbare aanknopingspunten biedt. Wel zou een duidelijker stellingname in de waardering van de wijk(onderdelen) de inbreng van de cultuurhistorische factor in de toekomstige planvorming vergemakkelijken. In de definitieve versie van het Wijkontwikkelingsplan 'Blerick-Midden' zal deze vertaalslag, mede op basis van de bevindingen van de CHA, in een aparte cultuurhistorische paragraaf verder worden uitgewerkt. Om de cultuurhistorie als afwegingsfactor daadwerkelijk van invloed te laten zijn op de planvorming van de voorgenomen maatregelen en projecten, zal de sectie Monumentenzorg zich nader bezinnen op haar positie en rol in de complexe problematiek van de stedelijke vernieuwing.

CONCLUSIES

Stedelijke vernieuwing is een pakket aan fysiek-ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke maatregelen, gericht op het verbeteren van de leefomstandigheden en het differentiëren van de woningvoorraad in onder meer de naoorlogse wijken. Mede ter ondersteuning van deze opgave heeft het ministerie van VROM in januari 2000 het Investeringsbudget Stedelijke Vernieuwing (ISV) ingesteld. Aan een financiële bijdrage is de voorwaarde verbonden, dat gemeenten in hun ontwikkelingsprogramma's onder andere aandacht schenken aan het aspect cultuurhistorie. Om de gemeenten hierin tegemoet te komen, heeft de rijksoverheid een methode ontwikkeld voor het in kaart brengen van de cultuurhistorische factor in naoorlogse wijken. De methodiek heeft tot doel om de cultuurhistorische factor, dat wil zeggen de karakteristiek en identiteit van een naoorlogse wijk, in het besluitvormingsproces van de stedelijke vernieuwing zorgvuldig af te wegen.

Degenen die binnen de gemeente belast zijn met stedelijke vernieuwing en monumentenzorg hebben met de methodiek een eenvoudig hulpmiddel in handen om de beleidsvorming voor naoorlogse wijken vanuit cultuurhistorisch oogpunt te beïnvloeden. De onderzoeksresultaten van de methodiek kunnen, zoals in de voorbeelden van Den Haag en Venlo, vooraf benut worden als leidraad voor nieuwe ingrepen of, zoals in het voorbeeld van Leeuwarden, achteraf gebruikt worden als cultuurhistorisch toetsingskader voor bestaande verbeteringsplannen. De methodiek is met andere woorden een flexibel hulpmiddel gebleken om bij de vernieuwing van naoorlogse wijken het belang van cultuurhistorische aspecten zorgvuldig af te wegen. De mate van beïnvloeding zal uiteindelijk afhangen van de waarde die de cultuurhistorische factor in de totale belangenafweging toegekend krijgt. Afhankelijk hiervan kan de gemeente kiezen voor het geheel of gedeeltelijk integreren van of het voorbijgaan aan de cultuurhistorische factor in de ontwikkelingsprogramma's.

De methodiek betreft nadrukkelijk geen handleiding voor het beschermen van waardevolle objecten en structuren in naoorlogse wijken. Vooralsnog kunnen de monumentenzorgers beter kiezen voor een anticiperende en ontwikkelingsgerichte benadering, en weerstand bieden aan de verleiding om tot beschermende maatregelen over te gaan. Het instrument van bescherming biedt immers geen oplossing voor de actuele opgave van de stedelijke vernieuwing. Daarmee is niet gezegd dat de gemeente het een moet doen en het ander moet laten. Het voorbeeld van Den Haag laat zien hoe een anticiperende benadering kan samengaan met het opbouwen van een overzicht en het verdiepen van de kennis als basis voor een toekomstig beschermingsbeleid inzake het jongste erfgoed.

Bij de stedelijke vernieuwing van naoorlogse wijken is het gebruikelijk om het pakket aan fysiek-ruimtelijke en sociaal-maatschappelijke maatregelen samen te brengen in één samenhangend wijkperspectief- of wijkontwikkelingsplan. In dit document formuleren de betrokken partijen gezamenlijk hun visie. Als vertegenwoordiger van het algemeen belang is de gemeente de aangewezen instantie om zorg te dragen voor een integrale aanpak van de naoorlogse woonwijken; dat wil zeggen met inbegrip van het aspect cultuurhistorie. Om hiervoor draagvlak te creëren bij alle partijen is het raadzaam dat de gemeente vroegtijdig een cultuurhistorische analyse uitvoert, de uitkomsten ter discussie stelt en de conclusies opneemt in het wijkperspectief- of wijkontwikkelingsplan. De analyse draagt immers bij aan het inzicht in de actuele problematiek en de

mogelijkheden tot verbetering in de wijk. Het biedt geen pasklare oplossingen voor de stedelijke vernieuwing maar stelt de cultuurhistorische belangenafweging zeker. Het opstellen van een cultuurhistorische analyse in een vergevorderd stadium van het besluitvormingsproces draagt het gevaar van frustratie en belemmering in zich, omdat de uitkomsten hiervan niet noodzakelijkerwijs overeenstemmen met reeds voorgenomen maatregelen.

De methodiek is snel en eenvoudig uitvoerbaar dankzij de gefaseerde opzet en de uitwerking op hoofdlijnen. De eerste en tweede fase van de methodiek - het opstellen en in kaart brengen van een cultuurhistorische analyse - leveren in het algemeen geen grote problemen op. Het analyserende onderdeel van de methodiek is in grote lijnen gebaseerd op een werkwijze waarmee onderzoekers en ontwerpers al langer bekend zijn. Er is echter één wezenlijk verschil. Met het nadrukkelijk in de analyse betrekken van twee historische ijkmomenten - het oorspronkelijke ontwerp en de toestand op het moment van uitvoering - onderscheidt de gepresenteerde methodiek zich van de gebruikelijke werkwijze, want deze reikt meestal niet verder dan het bestuderen van het huidige beeld. Gemeenten kunnen de cultuurhistorische analyses overigens tevens gebruiken als onderlegger voor het nieuw te formuleren gebiedsgerichte welstandsbeleid.

De historische gelaagdheid van de methodiek is een kardinaal punt om rekening mee te houden bij het bepalen wie de methodiek uitvoert. Onderzoekers met specifieke deskundigheid op het gebied van de jongste (steden-)bouwkunst zijn goed vertrouwd met de 'historische verdieping' in de methodiek. Zij zijn gespecialiseerd in het analyseren en beschrijven van de achterliggende gedachten, ontstaansontwikkeling, planvorming en kenmerken van naoorlogse wijken aan de hand van archief-, literatuur- en veldonderzoek. Ontwerpers als architecten en stedenbouwkundigen zijn naar de aard van hun opleiding in het algemeen meer gefixeerd op de huidige situatie en het nieuwe programma van de stedelijke vernieuwing. Het verschil in benadering komt in het analyserende onderdeel van de proefprojecten duidelijk tot uitdrukking in de aandacht die in tekst en beeld is uitgegaan naar de opeenvolgende ijkmomenten.

De derde en laatste fase van de methodiek - de vertaalslag naar beleid - is bedoeld om de eerder opgedane kennis van de cultuurhistorische context te benutten voor een effectief vernieuwingsprogramma. Lessen uit het verleden worden verbonden met wensen voor de toekomst. De methodiek laat op dit punt veel ruimte voor eigen invulling. Deze fase is bij de proefprojecten de moeilijkste gebleken. Enerzijds hebben de opstellers van een gedegen cultuurhistorische analyse moeite met een concrete weergave van de mogelijkheden tot verbetering. Anderzijds blijkt het bij een vooropgestelde stellingname in de vernieuwingsopgave niet altijd mogelijk te zijn om bij de uitwerking een logische cultuurhistorische onderbouwing te vinden. Het gaat om het vinden van de juiste balans tussen een behoedzame en ontwikkelingsgerichte benadering die recht doet aan zowel de cultuurhistorische factor als de sociaal-maatschappelijke en programmatische aspecten van de stedelijke vernieuwing. Werken op dit raakvlak van cultuurhistorie en vernieuwing veronderstelt een multidisciplinaire aanpak. De meest succesvolle werkwijze die uit de proefprojecten naar voren is gekomen, is die waarbij vertegenwoordigers van de stedelijke vernieuwing en de monumentenzorg in nauwe samenwerking bij de uitvoering van de derde fase betrokken zijn geweest.

De methodiek is niet alleen relevant voor de grote steden, maar zeker ook voor de kleinere gemeenten omdat bijna de helft van het totale aantal woningen in de wederopbouwperiode is gerealiseerd in steden en dorpen met minder dan dertigduizend inwoners. Werkdruk en het ontbreken van de benodigde expertise hebben de grote proefgemeenten ertoe doen besluiten om (een deel van) de werkzaamheden uit te besteden aan externe specialisten. Het voorbeeld van Venlo laat zien dat de kleinste van de drie deelnemende gemeenten in staat bleek om de methodiek in betrekkelijk korte tijd zelfstandig en kundig uit te voeren.

Veel naoorlogse wijken zijn gebouwd op basis van het sociaal-maatschappelijke concept van de wijkgedachte voor een samenleving zoals wij die nu niet meer kennen. Wat destijds een optimistische uiting van een open, democratische en moderne samenleving was, wordt nu bij oppervlakkige beschouwing ervaren als een deprimerend in beton gegoten symbool van de benauwde jaren vijftig. In de proefgemeenten heeft het onderzoek een gunstige bijdrage geleverd aan de waardering voor het naoorlogse erfgoed. Hoe het ook zij, de eisen die wij aan onze woonomgeving stellen zijn veranderd. De ingrijpende maatregelen die nodig zijn om de naoorlogse wijken bij de tijd te houden, roepen de vraag op naar de toekomstwaarde van de cultuurhistorische factor. De gepresenteerde voorbeelden laten zien dat de specifieke kenmerken en kwaliteiten van de naoorlogse woonwijken hun uitdrukingskracht en bestaansrecht nog niet hebben verloren. De gunstige situering van de naoorlogse wijken in de stad, de ruim bemeten openbare ruimte, het overvloedige collectieve groen en het omvangrijke corporatiebezit – hetgeen een geregisseerde aanpak mogelijk maakt - zijn sterke punten die veel mogelijkheden tot verbetering c.q. verandering bieden.

Aanbevolen literatuur

Boer, N. de, Lambert, D.,
Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985, Rotterdam 1987

Hereijgers, A., Velzen, E. van,
De naoorlogse stad, een hedendaagse ontwerpogave, Rotterdam 2001

Stichting Van na de Oorlog (E. Agricola, e.a.),
De naoorlogse wijk centraal, Rotterdam 1997

Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (eindred.),
*Herwonnen Schoonheid. Deel I: vier voorbeeldplannen van vormgeving in
naoorlogse herontwikkelingswijken*, Rotterdam 2000
*Herwonnen Schoonheid. Deel II: drie voorbeeldplannen van vormgeving in
naoorlogse herontwikkelingswijken*, Rotterdam 2001

Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Stichting Habitat Platvorm,
De instrumentenwijzer. Een wegwijzer in de stedelijke vernieuwing, Den Haag
2001

Colofon

Deze publicatie is mogelijk gemaakt door het ministerie van VROM
(Rijksplanologische Dienst en het Directoraat Generaal van de Volkshuisvesting)
en het ministerie van OCenW (Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

Samenstelling en tekst

Leon van Meijel
Van Meijel – adviseurs in cultuurhistorie (Nijmegen)

Columns

Robert Schütte (West 8)
Dick Valentijn (gemeente Den Haag)
Roel Veelders (gemeente Venlo)

Redactie

Projectteam Wederopbouw, RdMz
Lianne van Houten, VNG

Vormgeving

Amon Design, Soest

Druk

VNG Uitgeverij
Postbus 30435
2500 GK Den Haag

Met dank aan

gemeente Den Haag
gemeente Leeuwarden
gemeente Venlo
West 8 Landscape architects & urban planners